

УДК 307.01

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО ПОШИРЕННЮ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**О.Ф.Кошолап**

***Анотація.** У статті здійснено аналіз діяльності громадсько-просвітницьких товариств на Поділлі у другій половині ХІХ ст. Встановлено, що центрами просвітницької діяльності, здійснюваної вчителями, передовою частиною священнослужителів, учнями середніх і вищих навчальних закладів, були міста, які відіграли визначну роль у розвитку освіти та культури на території Подільської губернії.*

***Ключові слова:** «громадсько-просвітницька діяльність», «просвітницькі товариства», недільні школи», церковнопарафіяльні школи», «Поділля».*

***Аннотация.** В статье осуществлен анализ деятельности общественно-просветительских обществ на Подолье во второй половине ХІХ века. Установлено, что центрами просветительской деятельности, осуществляемой учителями, передовой частью священнослужителей, учениками средних и высших учебных заведений, были города, которые сыграли важную роль в развитии образования и культуры на территории Подольской губернии.*

***Ключевые слова:** «общественно-просветительская деятельность», «просветительские общества», «воскресные школы», «церковнопарафиальные школы», «Подолье».*

***Summary.** The article analyzes the activities of public and educational communities in Podolia in the second half of the nineteenth century. It was found out that the centers of educational activities, which were undertaken by teachers, progressive part of the clergymen and by the students of secondary and higher educational establishments, had been cities that played a prominent role in the development of education and culture in Podolia.*

***Keywords:** «public and educational activities», «educational communities», «Sunday schools», «Parish schools», «Podolia».*

Лібералізація суспільного життя в Російській імперії та здійснення буржуазних реформ у середині ХІХ ст. створили сприятливі умови для активізації діяльності демократично налаштованої інтелігенції

та започаткування нею громадського руху та культурно-просвітницьких товариств. Такі товариства, як слушно зазначає Л.Д.Березівська, являли собою об'єднання людей з певною метою, напрямами діяльності та формами її вираження. Щоб розв'язати важливі проблеми з певної галузі життя, яким недостатньо приділяв увагу уряд, свідомо налаштовані люди створювали свої громади, позаурядові організації та товариства...» [2, с. 5]. Головне завдання цих культурно-просвітницьких громадських організацій полягало в розбудові національної системи освіти та якнайширшому залучення до неї народних мас.

Мета статті полягає у висвітленні змісту, форм і методів діяльності громадських культурно-просвітницьких організацій на території Поділля в другій половині XIX століття.

Характерною рисою громадсько-просвітницького руху на Поділлі другої половини XIX ст. було те, що він розвивався: по-перше, в умовах загострення міжкласових протиріч, що призвело до масових селянських виступів, які прокотилися Україною в 1859-1862 роках; по-друге, був представлений на території краю діяльністю організацій і товариств, що представляли освітні, культурні та політичні інтереси національних меншин, що тут проживали та зберегти свою мову, культуру, звичаї; по-третє, в умовах національно визвольного руху польської спільноти, що вилилися у січні 1863 році у відкрите повстання, в якому взяло участь і українське населення краю, по-четверте, в умовах переслідування царизмом української мови та закриття українських навчальних закладів (недільних шкіл).

Разом із тим, важко погодитись із М.Барсовим, одним із дослідників розвитку народної освіти на Поділлі та Волині, який аналізуючи діяльність громадських організацій у зазначений період стверджував, що цей «...рух у громадському бутті народу, майже нічим не відобразився на школах, хіба що лише тим, що було засновано ще більше півтисячі шкіл (сільських, при православних громадах), які також були схильні до застою загального...» [2, с. 13]. Адже ці школи «...то відкривалися, то закривалися з різних умов, і навіть через протидію...з боку володарів-поміщиків, поляків і римо-католицької віри [1, с. 25].

З метою захисту православ'я та підтримки церковних навчальних закладів у 1863 році в м. Кам'янець-Подільському при духовній семінарії було створене Свято-Іоанно-Предтеченське Братство. На свої власні кошти Братство утримувало в Кам'янець-Подільському дитячий притулок і створену при ньому ремісничу школу, в якій діти-сироти та діти з сімей міської бідноти мали змогу отримати професійну освіту (токарну, столярну, шевську). До 1894 року до дитячого притулку приймалися діти обох статей (хлопчики та дівчатка). Дівчатка, на відміну від хлопчиків навчалися рукоділлю. Поряд із навчанням ремеслу діти здобували початкову освіту, основу якої складало вивчення закону Божого.

Крім цього, Братство матеріально та фінансово підтримувало учнів Кам'янець-Подільської духовної семінарії, вихідців із бідних сімей, а також призначило десять річних стипендій, які видавалися кращим учням цього ж навчального закладу. При тому, виплата стипендій здійснювалася таким чином: п'ять стипендій оплачувалися з власних надходжень Братства (розмір кожної з них становив 850 крб. в рік), а п'ять – асигнував Дамський комітет міста (розмір кожної стипендії становив 900 крб. в рік). Тільки в 1907 році витрати Братства на благодійницькі цілі становили 1630 крб. 91 коп. [12, с. 124].

Кошти на стипендії та фінансову підтримку навчальних закладів Братство поповнювало за рахунок благодійних надходжень, а саме: 25 коп. збору з кожного церковного приходу Подільської Єпархії; залишкових коштів у розмірі 2207 крб. 11 коп.; цінних паперів на суму 10100 крб.; особливого 10% збору з самостійних приватних господарств Подільської єпархії; 2% надходжень із основного та оборотного капіталів, а також добровільних пожертвувань громадян [12, с. 124].

Варто зазначити, що на 1901 рік в межах Подільської губернії функціонували, окрім Свято-Іоанно-Предтеченського Братства, й інші товариства, що займалися благодійницькою попечительською діяльністю. Серед них помітне місце займало «Товариство допомоги нужденним учням і ученицям Кам'янець-Подільської чоловічої і Марійської жіночої гімназії». На протязі 1894 року Товариство при Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії на допомогу дітям витратило 815 крб. [13, с. 12]. На початку 1901 року Товариство в своєму розпорядженні мало такі кошти:

- а) запасного капіталу – 4 100 крб. 00 коп.;
- б) готівкою – 653 крб. 78 коп.;
- в) оборотного капіталу – 637 крб. 27 коп.

Загальна сума капіталу Товариства складала 5 391 крб. 05 коп. [11, с. 149].

Документи свідчать, що зі збільшенням капіталів Кам'янець-Подільського Товариства, його допомога учням чоловічої і марійської жіночої гімназій помітно зростала. Зокрема, в 1911 році фінансову допомогу отримали 14 гімназистів (із них 11 учениць і 3 учні), а також було виділено 195 крб. на канцелярські та типографські потреби [14, с. 101]. Для здійснення матеріальної допомоги учням

реального училища у м. Вінниці 1 жовтня 1893 року було створене «Вінницьке благодійне товариство допомоги бідним учням Вінницького реального училища», а згодом і та «Попечительство про бідних учнів Вінницької жіночої гімназії».

Незважаючи на те, що Статут «Вінницького благодійного товариства допомоги бідним учням Вінницького реального училища» міністр внутрішніх справ затвердив 1 липня 1893 року, фактично функціонувати воно розпочало з 2 лютого 1894 року. У перший же рік своєї діяльності допомога Товариства учням реального училища складала майже 657 крб. [13, с. 103]. У 1901 році витрати Товариства на грошову допомогу учням і закупку для них обмундирування вже склали 1990 крб. 00 коп. Товариство також профінансувало типографічні потреби реального училища та закупку навчальних посібників для дітей, на що було витрачено 51 крб. 31 коп. [11, с. 151].

Витрати ж «Попечительства про бідних учнів Вінницької жіночої гімназії» були дещо скромнішими і в 1894 році становили дещо більше 1 тис. крб. [14, с. 102]. «Вінницьке благодійне товариство» функціонувало за рахунок підтримки жителів Вінниці та благодійних надходжень на його рахунок, які розподілялись таким чином:

- а) членські внески – 345 крб. 00 коп.;
- б) пожертвування і доходи з вистав – 315 крб. 83 коп.;
- в) відсоток із капіталу – 129 крб. 99 коп.;
- г) доходи з купівлі цінних паперів – 63 крб. 75 коп.;
- д) залишок із попереднього року – 1929 крб. 16 коп.

Всього на рахунку Товариства: 5624 крб. 73 коп. [11, с. 151]. Дещо пізніше, в 1899 році подібне Товариство було створене й у м. Проскуріві, але, проіснувавши вісім років, воно припинило свою діяльність. Головна причина розпуску Товариства полягала у поганій підтримці його громадськістю міста та відсутністю в зв'язку з цим матеріальних і фінансових ресурсів.

Благоговійне «Общество вспомоществования недостающим учащимся Немировской мужской и женской гимназий» було створене в 1891 році в м. Немирові, Брацлавського повіту, Подільської губернії [12, с. 124]. Опорою самодержавства на Поділлі слугувала діяльність російського товариства: «Императорского человеколюбивого общества», яке поширювало свою діяльність на різні сфери суспільного життя губернії. Зокрема, його керівництво здійснювало фінансову підтримку російськомовних навчальних закладів (Пушкінських училищ), що стали створюватись на території губернії наприкінці XIX – початку XX ст.. Сфера впливу Товариства поширювалась також на дитячі притулки, виправні колонії та дошкільні установи Кам'янець-Подільського, Проскурова та інших міст Поділля. Так, у 1904 році Товариство виділило допомогу учням навчальних закладів краю, розмір якої складав 3445 крб. 55 коп.. Окрім того, було заплачено за навчання 43 вихованців Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії – 1317 крб. 65 коп., учениць жіночої гімназії – 1508 крб., 27 коп., а також вихованцям технічного училища – 573 крб. [8, с. 122]. Окрім матеріальної та фінансової допомоги навчальним, виправним і позашкільним закладам, Товариство здійснювало пропаганду російської мови та культури. При цьому використовувалися різні форми роботи: лекції, організація молодіжних вечорів, дитячих ранків тощо [12, с. 132].

Чимале значення в житті Кам'янець-Подільського та навколишніх сіл мала благодійницька діяльність російського Товариства «Красного Креста» і одного з його відділень «Камянец-Подольского общества сестёр милосердия». Члени цих Товариств, займаючись благодійницькою діяльністю, лікували та доглядали хворих, проводили обстеження дітей, що перебували в притулках і колоніях, слідкували за дотриманням санітарно-гігієнічних норм у дитячих садках і школах. Своїм піклуванням сестри милосердя охоплювали не тільки мешканців Кам'янець-Подільського, а й інших населених пунктів губернії [12, с. 132].

Успішно поєднувало наукову, просвітницьку і громадську діяльність Товариство подільських лікарів. Воно було засноване в Кам'янець-Подільському 14 липня 1859 році. На протязі шести років його очолював талановитий учений, лікар Олександр Кремер. Товариство об'єднувало лікарів, науковців і краєзнавців не тільки Поділля, а й Польщі, України та Росії. У 1864 році воно нараховувало 123 дійсних члени. Товариство мало свою бібліотеку, яка на 1865 рік складалась із 3526 томів і вважалась чи не найбільшою на Поділлі. У 1865 році товариство, серед членів якого переважали поляки, було закрито. За розпорядженням генерал-губернатора О. Безака, бібліотека та музейні експонати Товариства були доставлені до Києва та передані університету Св. Володимира.

В 1878 році Товариство подільських лікарів відновило свою діяльність, зосередивши головну увагу не тільки на санітарно-гігієнічних та медичних питаннях, а й на краєзнавчій і лекційно-просвітницькій діяльності [7, с. 4-5].

У другій половині 60-х рр.. XIX ст. на Поділлі почали виникати народницькі організації. Серед них

помітну роль відігравала «Кам'янець-Подільська комуна», засновниками якої були І.Мокрієвич, О.Романовський та І.Рачицький. Протягом 1872-1874 рр. вони проводили активну пропагандистську роботу серед жителів міста, учнів середніх навчальних закладів і селян навколишніх сіл. Так, в просвітницько-пропагандистській роботі з селянами народники використовували усні бесіди, читання, а також поширювали популярну нелегальну літературу: «Про хліборобів», «Як наша земля була нашою і стала не нашою» та ін. Зміст роботи народників мінявся в залежності від середовища, в якому їм доводилось працювати. Зокрема, серед жителів і учнів Браїлова, Жмеринки, Немирова проводили пропагандистсько-просвітницьку роботу народники В.Лебогорій-Мокрієвич і Я.Стефанович. Підбурюючи жителів Поділля до виступів проти поміщиків і офіційної політики самодержавства [4, с. 378-379].

Наприкінці 80-х років на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії була створена народницька організація «Подільська дружина». З метою конспірації організацію було поділено на дев'ять підпільних гуртків, члени яких влаштовували зібрання, на яких обговорювалися проблеми становища робітників і селян, читалася та аналізувалася народницька нелегальна література. На початку 1882 року одним із членів «Подільської дружини» стає М.Коцюбинський, який у той час проживав у Кам'янець-Подільському.

18 березня 1882 року поліція розпочала масові арешти учасників таємних товариств у результаті яких на лаві підсудних опинилося більше 20-ти чоловік. Одночасно почалося слідство у справі народницької організації «Подільська група», учасниками якої були гімназисти, офіцери, студенти. Проте арешти та заслання не зупинили діяльність народницьких товариств на Поділлі. Так, протягом 1883-1884 рр. у Немирівській гімназії діла таємна народницька організація «Немирівська ліга», до складу якої входили 20 гімназистів. У с. Жорнище, Іллінецького повіту здійснював агітаційно-просвітницьку діяльність М. Кибальчич. Зблизившись із селянами, він читав їм нелегальну літературу, роз'яснював причини жалюгідного становища народних мас і закликав до боротьби проти польських і українських поміщиків [4, с. 378-379].

Суспільний рух народництва, що виник наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст., як слушно зауважив М. Чехов, став одним із важливих чинників, який позитивно вплинув на підвищення рівня освіти сільського населення країни. «Ходіння в народ» мало характер екскурсів з метою вивчення його життя, його освіченості, для розповсюдження в народі революційних ідей про несправедливість існуючого ладу [10, с. 110]. Тоді вперше на селі «з'явилися представники передової інтелігенції, які виступали не в ролі прикажчика чи поміщика, а захищали та відстоювали права самого народу. Це були справді хороші, щирі й віддані своїй справі вчителі, яких початкова школа попередніх років не знала [9, с. 74].

Піднесення громадсько-просвітницького руху на території Поділля в другій половині XIX ст. сприяло пошукам нових, легальних форм боротьби за громадські права та свободи. Кращі представники інтелігенції, студентської молоді, учнів гімназій, об'єднані спільною метою, стали гуртуватися та утворювати напівлегальні товариства – Громади.

Перша громада виникла в Києві у 1859 році, до неї входили переважно студенти Київського університету В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, Т.Рильський та інші. Громадівці, виявляючи лояльність до влади, вітали скасування кріпацтва і єдиною своєю метою проголошували просвіту народу (відкриття бібліотек, видання підручників, творів Т. Шевченка, М. Вовчка та ін., поширення ідей національної гідності українців, здобуття права на власну історію тощо. Ідеї київських громадівців знайшли підтримку і в інших регіонах України. Серед багатьох товариств, що утворилося у другій половині 60-х рр. XIX ст., помітне місце займали й Кам'янець-Подільська та Вінницька Громади.

Характеризуючи зародження та розвиток українського Громадського руху, Н.С.Побірченко наголошує, що його активізація припадає на кінець XIX – початок XX ст., тобто, на завершальний етап формування української нації. Наприкінці XIX ст. розпочинається рух, спрямований на консолідацію всіх громадських сил України, який вилився у створення Всеукраїнської Організації Громад, що об'єднала досить розпорошені, напівлегальні сили з вісімнадцяти міст України, а саме: Вінниці, Кам'янця, Житомира, Катеринослава, Києва, Умані, Одеси, Херсона, Москви, Петербурга та ін. Приєдналися до неї також студентські гуртки та окремі українські діячі, що жили в різних, віддалених куточках України. Під егідою цієї організації з'явилося літературне видавництво «Вік», була відкрита книгарню в м. Києві, організовувалися Шевченківські ювілеї, а також дні народження українських письменників, культурних і наукових діячів. Під впливом діяльності Громади посилюється українофільська спрямованість журналу «Киевская старина». Автори-громадівці О.Андрієвський, Д.Балагій, В.Доманицький, С.Єфремов, П.Житецький та ін. у своїх статтях порушували різні аспекти освітніх і виховних проблем. Продовжується робота над українським словником, унормуванням

української літературної мови, складанням українського правопису. У ці роки Громади розгортають активну діяльність за впровадження української мови в народній школі та офіційне утвердження національної школи в Україні [6, с. 31].

У здійсненні просвітницької діяльності Громадівці спиралися, перш за все, на той незначний прошарок інтелігенції, який сформувався на території Поділля. З цього приводу В.А.Гурський наголошував, що «історична місія єдиного свідомого й активного рушія та організатора боротьби за національне визволення випадала на долю української інтелігенції. Завдяки ініціативі, особистому патріотизму, наполегливості та титанічній роботі кращих представників української інтелігенції Громади успішно спрямовували свою діяльність на здійснення просвітницької діяльності серед народу, підняття його культурного й освітнього рівня. Активісти просвітницького руху, члени Громад, гостро ставили питання про проведення освітніх реформ в Україні, організовували недільні школи, відкривали народні читальні, видавали підручники та посібники для навчання дітей українською мовою, розповсюджували серед народу науково-популярні книжечки – «метелики», піднімали проблеми української народної школи, організовували українські народні свята, видавали науково-педагогічну пресу (журнал «Основа»), досліджували історію, етнографію, фольклор України, вбачали у цьому основу для відродження нації, підняття її освітнього та культурного рівня [3, с. 178].

У 1882 році у Києві представниками місцевої інтелігенції та студентами середніх і вищих навчальних закладів було створене Київське товариство грамотності. У Статуту Товариства наголошувалося, що головне завдання його членів полягає в поширенні грамотності серед населення краю, підтримка функціонуючих і відкриття нових народних училищ, влаштувати шкільні бібліотеки, організувати літні курси церковного співу та ручної праці для народних учителів, організувати народні читання тощо.

Невдовзі Київське товариство грамотності охоплювало своєю діяльністю населені пункти не тільки Київської, а й Подільської та Волинської губерній. Зокрема, до 1000-річчя з дня смерті святого Мефодія Товариством було прийняте рішення про відкриття 30-ти бібліотек у селах Київської, Подільської та Волинської губерній. Це рішення було підтримане попечителем Київського навчального округу та керівництвом єпархії. Передбачалося, що бібліотеки будуть створюватись при церковнопарафіяльних і народних училищах, а також при церковних попечительствах і повітових управах. Перші з них були відкриті у містах Лисянка, Звенигородського повіту Київської, Лучинець та Городок, кам'янець-подільського повіту Подільської губерній [5, с. 74-75].

У 1897 році при Товаристві були створені чотири комісії – редакційна, шкільна, фінансова та бібліотечна. Головне завдання останньої полягало в контролі за комплектуванням і поповненням новою літературою бібліотек Київської, Подільської та Волинської губерній, а також відкриттям читалень на території Правобережжя. Завдяки діяльності Товариства в 1898 році розпочала роботу бібліотека-читальня в селі Осьмиговичі, на Волині, а в 1901 році – в селах Тарасівка, Саврань, Концеба та Богопіль на Поділлі [5, с. 75].

Дбало товариство і про відкриття книжкових лавок, зокрема там, де були створені книжкові склади. Подільський генерал-губернатор у листопаді 1896 року особисто дав дозвіл на відкриття книжкової лавки в м. Чернятин, Подільської губернії під відповідальність учительки місцевої церковнопарафіяльної школи О.О.Володкевич. Інтенсивну роботу проводила й шкільна комісія, завдяки діяльності якої були відкриті початкові, церковнопарафіяльні та недільні школи у м. Києві, Умані, Смілі, Кам'янець-Подільському [5, с. 75].

Таким чином, можна стверджувати, що розвиток громадсько-просвітницького руху на Поділлі у другій половині XIX ст. був зумовлений, насамперед, тими соціально-економічними процесами, які відбувалися в краї в пореформений період. Проведені на початку 60-х та пізніших років XIX ст. реформи посприяли формуванню сприятливого культурно-освітнього середовища. Центрами просвітницької діяльності, здійснюваної вчителями, передовою частиною священнослужителів, учнями середніх і вищих навчальних закладів, були міста, які відіграли визначну роль у розвитку освіти та культури на території Подільської губернії. Саме в містах сконцентрувалися навчальні заклади різних типів, бібліотеки, театри, музеї, які обслуговували потреби не лише міських жителів, а й мешканців навколишніх сіл. Поміж усіх міст Поділля найбільш активно до громадської діяльності залучалися жителі губерньського центру: Кам'янця-Подільського. Це можна пояснити проживанням тут значно більшої частки освіченого та заможного населення.

Література

1. Барсов Н.П. Школы на Волыни и Подолье в 1862 году / Н.П. Барсов. – С-Пб: Типография морского министерства, 1863. – 156 с.;

2. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.). / Л.Д.Березівська. – К., 1999. – 192 с.;
3. Гурський В.А. Освітня діяльність інтелігенції в контексті розвитку педагогічної думки України у II-й половині XIX – початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 177-184;
4. Історія Української РСР. У 8-ми т. / Під редакцією А.Г. Шевелева. – К.: «Наукова думка», 1978. – Т. 3. – 606 с.;
5. Калиниченко Н., Калиниченко А. Київське товариство грамотності (1882-1908) / А. Калиниченко, Н. Калиниченко // Рідна школа. – 1997. – № 12. – С. 74 – 75;
6. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл на Черкащині(друга половина XIX ст.) // Вісник луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. У 2-х ч. Педагогічні науки ч.І. – Луганськ., 2006. №19 (114). – С. 120-127;
7. Побірченко Н.С. Періодизація педагогічно просвітницької діяльності українських Громад в контексті української педагогічної думки. // Збірник наукових праць Херсонського державного університету. – Херсон., 2005. – Вип. XXXX. – С. 27-32;
8. Подолянин К. Чи й тут прогавимо / К. Подолянин // Рада. – 1909. – №199. – 3 вересня (16 вересня). – С.1; Подільська “Просвіта” // Слово. – 1909. – №10. – 8 березня. – С.4-5;
9. Сесак І.В. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. І.В. Сесак / Кам'янець-Подільський, 1999. – Ч. II. – 184 с.;
10. Столярчук Т.О. Проблема організації педагогічної праці вчителів народних шкіл (друга половина XIX – початок XX століття). – Дис... канд. пед. наук. – Вінниця, 2006. – 210 с.;
11. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов 19 века / Н.В.Чехов. – М.: Издательство «Польза», 1912. – 224 с.;
12. Обзор Подольской губернии за 1901 год. – [Б. м., б. г.]. – С. 149-151.
13. Обзор Подольской губернии за 1907 год. – [Б. м., б. г.]. – С.124-132;
14. Отчёт попечителя Киевского ученого округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1894 год. –К., 1895. – с. 12;
15. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1911 год. – К., 1911. – Отдел III. – с. 101.